

NAUJOJO KELIO PRADŽIOJE: NUPŪTUS ARCHYVINES DULKES

В начале нового пути: Документы и материалы о развитии Калининградской области в годы деятельности чрезвычайных органов управления (апрель 1945 – июнь 1947). Сост. В. Маслов. Калининград: Изд-во ИП Мишуткиной И. В., 2004. 400 с.

Arūnė Liucija Arbušauskaitė

Klaipėdos universitetas

Kiekvieno geografinio, socialinio, politinio segmento autentiški istoriniai šaltiniai sudaro būtiną ar bent pageidautiną pagrindą istoriografijai ir tyrimams. Dėl įprastos praktikos viską archyvuoti labiausiai vertintini archyviniai šaltiniai, nes laikui bėgant jų vertė pradeda kilti, mat dažniausiai jau yra žinomas procesų rezultatas arba apčiuopiama vystymosi tendencija. Ypatinę susidomėjimą visuomet kelia naujų darinių gimimas. Ne išimtis buvo/yra ir Kaliningrado sritis. Šios teritorijos ilgai trukęs ypatingas slaptumas ir uždaramas itin kaitino mokslininkų smalsumą ir susidomėjimą. Daug spėliojimų dėl šaltinių stokos kėlė ir joje gyvenantys žmonės.

Prie pirmųjų pokarinių metų tyrinėjimų ištakų stovi Kaliningrado universiteto mokslininkai Energija ir Ivanas Kolganovai (Energija Kolganova; Ivan Kolganov). Bendras jų darbas „Samaja zapadnaja“ – tai 1959 m. pasirodžiusi trumpa Kaliningrado srities kūrimosi apybraiža. E. Kolganovos darbai paklojo faktologinį pamatą pokarinei srities istorijai, suformulavo pagrindines tyrimų kryptis ir problematiką. Ir ne tik tai. Jų apybraižos pavadinimą „pasiskolino“ vienintelis sovietiniais metais išėjęs dokumentų rinkinys apie Kaliningrado srities kūrimąsi – „Samaja zapadnaja“¹. Jame skelbiama 130 dokumentų iš Valstybinio Kaliningrado srities archyvo (GAKO – Государственный архив Калининградской области) fondų; dauguma tų dokumentų buvo publikuoti pirmą kartą. Nepaisant šio privalumo, rinkinio mokslinę ir pažintinę reikšmę menkino dokumentų vienuodžiškumas: iš esmės skelbti tik partiniai dokumentai, nuspalvinti vienoda ideologija. Toks kryptingumas yra beveik visų sovietinio laikotarpio Kaliningrado mokslinių tyrimų bendras bruožas.

XX a. paskutiniame dešimtmetyje pradėjo keistis laikai. Augo visuomenės domėjimasis istorija, formavosi poreikis geriau pažinti ir krašto „ikitarybinio“ laikotarpio istoriją. Tam reikėjo šaltinių, nes mokslinių publikacijų (straipsnių ir ginamų disertacijų) nebepakako. Keičiantis geopolitinei pusiausvyrai Europoje ir visame pasaulyje, laisvėjant visuomenei, pamažu pradėjo atsiverti iki tol buvę uždari archyvai, taip plėsdami pažinimo erdvę ir galimybes. Po truputį mažėjo temų, kurioms iki tol galiojo tabu. Todėl stiprėjo archyvinių dokumentų kaip istorinių šaltinių publikavimo poreikis.

1998 m. pradėtas leisti tęstinis dokumentų rinkinys „Kaliningrado archyvai. Šaltiniai ir tyrimai“ (*Калининградские архивы. Материалы и исследования*). Greta skelbiamų, dažniausiai pirmą kartą, dokumentų juose randame analitinių ir apžvalginių straipsnių. Iki 2007 m. yra išleisti 7 tokie rinkiniai. Šiuos pirmuosius rinkinius galima laikyti savotiška „mokykla“ rengiant vėlesniųjų metų publikacijas.

¹ *Самая западная: сборник документов и материалов о становлении и развитии Калининградской области. Вып. 1: 1946–1952 гг. Сост. В. Арнаутрович et al. Калининград, 1980.*

Prasidėjus naujam amžiui, artėjo Kaliningrado srities įkūrimo jubiliejus – 60-metis. Jis tapo proga išleisti daug rimtų mokslinių leidinių, kurių pasirodymui iki tol vis iškildavo kliūčių. Proginiai leidiniai dažniausiai būna įvairūs albumai, pompastiškos tekstų antologijos ar pan. Šiuo atveju Kaliningrade buvo sumanyta mokslo populiarinimo serija „Pergalės pagimdyta. Kaliningrado sritis: dokumentai, medžiaga ir tyrimai“. Šitaip 2004 m. pasirodė pirmoji serijos knyga – didelis (forma ir turiniu) archyvinių šaltinių rinkinys, pavadintas „Naujojo kelio pradžioje“. Patrauklus, puikios poligrafijos, proginis buvusių slaptų dokumentų rinkinys. Tikrai netikėtas ir įdomus derinys.

Leidinį rengė garsiausi Kaliningrado istorikai ir archyvistai. Jo sudarytojas – dabartinis Rusijos valstybinio I. Kanto universiteto Istorijos fakulteto Baltijos regiono istorijos katedros vedėjas doc. Vitalijus Maslovas (Vitalij Maslov), redaktorių kolegija: prof. Jurijus Kostiašovas (Jurij Kostiašov), Naujausios Kaliningrado srities istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centro direktorė Tamara Prošina, Kaliningrado srities administracijos Archyvinių reikalų komiteto pirmininkė Irina Tichomirova, Kaliningrado srities valstybinio archyvo direktorė Alla Fiodorova.

Rinkinyje „Naujojo kelio pradžioje“ publikuojami 272 dokumentai – įvairių sričių ir skirtingų rūšių – iš dviejų pagrindinių Kaliningrado srities archyvinių saugyklų: valstybinio srities archyvo (GAKO) ir Naujausios istorijos dokumentų saugojimo ir tyrimo centro (CChIDNIKO), kurio pagrindą sudaro buv. SSKP Kaliningrado srities archyvo dokumentai.

Šio rinkinio dokumentai atskleidžia Kenigsbergo / Kaliningrado srities būklę ir vystymąsi, skirtingas laikinųjų karinių ir civilinių valdymo struktūrų darbo kryptis nuo 1945 m. balandžio iki 1947 m. birželio mėn.

Rinkinio sudarytojai skiria du šio periodo laikotarpius. Pirmasis laikotarpis – nuo 1945 m. balandžio iki 1946 m. balandžio mėn. Leidinyje šiam laikotarpiui skirtas I skyrius, kuriame apibendrinamas laikas, kai šiaurinė Rytų Prūsijos dalis buvo valdoma / tvarkoma Raudonosios armijos karinių valdžios organų. Šiuo trumpu laikotarpiu valdymas priklausė paeiliui dviem struktūroms: nuo 1945 m. balandžio 8 d. (balandžio 7 d. oficialiai suformuota Kenigsbergo karo komendantūra) iki 1945 m. lapkričio 19 d. – karinėms Kenigsbergo ir kitų vietovių komendantūroms ir laikiniejiems civilinio valdymo padaliniais, o nuo lapkričio 19 d. iki 1946 m. balandžio 7 d. – Ypatingosios karinės apygardos Karo Tarybos Laikinajai valdybai civilių gyventojų reikalams. Tai buvo laikas, kai pirminiai uždaviniai buvo aprūpinti gyventojus maisto produktais, išminuoti ir išvalyti teritoriją, pradėti pramonės įmonių atstatymo darbus, sutvarkyti transporto infrastruktūrą ir žemės ūkį. Greta ūkinių uždavinių buvo ir vienas pagrindinis – paversti šią teritoriją sovietine teritorija. Visa tai atskleidžia 70 dokumentų. Vienas įdomesnių šio skyriaus dokumentų – Nr. 10 „Pažyma apie vokiečių gyventojų skaičių Kenigsberge 1945 m. gegužės 6 d.“. Tik keliose dokumento eilutėse slypi didžiulė civilių gyventojų tragedija – užregistruotų gyventojų vos 26 559 asmenys. Dokumentai dažniausiai lakoniški, konkretūs, aiškūs. Galiu paminėti ir keletą kitų svarbesnių dokumentų – Nr. 54 – apie Laikinojo civilinio valdymo įkūrimą 1945 m. lapkričio 19 d., Nr. 58 – apie vokiečių gyventojų perregistravimą.

Antrasis laikotarpis – nuo 1946 m. balandžio 7 d. iki 1947 m. birželio – tai laikas, kai pradėta vykdyti krašto įsisavinimo ir integravimo į SSRS programa: plečiama srities apgyvendinimo politika, diegiami socialistinės sistemos ūkininkavimo metodai. Šiam laikotarpiui skirtas leidinio II skyrius – Kenigsbergo / Kaliningrado sritis veikiant Ypatingiesiems civilinio valdymo organams. Šiame skyriuje publikuojama 200 dokumentų. Čia randame įvairiausių valdymo ir ūkio struktūrų dokumentų, taip pat ištraukų iš laikraščių. Pats svarbiausias šio skyriaus dokumentas, mano manymu, Nr. 266. Tai lemtingasis Kaliningrado srities VKP(b) komiteto sekretoriaus Piotro Ivanovo

laiškas VKP(b) CK generaliniam sekretoriui Josifui Stalinui apie padėtį srityje ir jos vystymosi perspektyvas. Šis dokumentas, parašytas 1947 m. gegužės 28 d., labai ilgai buvo visiškai slaptas. Pirmą kartą jis buvo publikuotas 2002 m. taip pat proginiam leidinyje „Pirmieji sekretoriai: dokumentai ir medžiaga apie Kaliningrado srities partinių organų veiklą 1947–1991 m.“². Publikacija šiame leidinyje yra antroji. Atsidūręs tarp kitų jo turinio kontekstą iliustruojančių dokumentų, šis P. Ivanovo laiškas yra sukrečiantis ir itin įtaigus.

Dokumentai šiame leidinyje publikuojami chronologine tvarka ir daugelis skelbiami pirmą kartą. Pagal autorystę jie yra skirtingo validumo: tai ir oficiali direktyvinė medžiaga (SSRS ir RSFSR Ministrų Tarybos įsakymai, ministerijų ir žinybų įsakymai ir nutarimai, karo komendantų ir laikinųjų administravimo įstaigų nurodymai bei paliepimai), įvairios pažymos, ataskaitos, vadinamieji „raportai“, kai kurios telefonogramos. Pasitelkiama ir papildomos informacijos iš tuometinės periodikos. Visuomet tiksliai nurodomas dokumento pavadinimas ir autorius. Nurodomas dokumentų įslaptinimo laipsnis: „slaptai“, „visiškai slaptai“; taip pat pažymimas dokumento tipas: mašinraštis, rankraštis, patvirtinta kopija, originalas ar pan. Jeigu dokumentas jau buvo publikuotas atskirai, pateikiama jo bibliografinė nuoroda. Būtinai nurodoma archyvinė signatūra. Dokumentų numeracija leidinyje yra ištisinė; nurodoma tik įsakymų ir nutarimų (ne visuomet) vidinė numeracija jį sudariusioje žinyboje. Ne visi dokumentai publikuojami ištisai. Jeigu tai dokumento ištraukos, leidinyje nurodyta.

Leidinio pabaigoje yra pateikta išsami faktografinė-informacinė bazė: paaiškinimai ir įvairios rodyklės.

Vertingiausia, mano požiūriu, paaiškinimuose (jų yra 314, p. 302–346) pateikta analizė ir papildoma informacija. Ypač išsamūs Kenigsbergo komendanto įsakymų komentarai. Juose atsispindi realus kontekstas, kuris lėmė vieno ar kito įsakymo paskelbimą. Pvz., paminėtini platūs trečiasis (apie trofėjinio turto surinkimą ir panaudojimą), devintasis (apie valdymo funkcijų pasidalijimą tarp karinės ir civilinės valdžios) ir daugelis kitų komentarų. Paaiškinimuose randame plačią gyventojų būklės pirmaisiais pokario metais analizę, srities infrastruktūros ir pramonės įmonių kūrimo startinę poziciją bei perspektyvas. Visi komentarai savo ruožtu remiasi archyvine medžiaga; šitaip galima atsekti ryšius tarp tuo laiku Kenigsbergo / Kaliningrado sritį tvarkiusių valdymo struktūrų.

Toliau – asmenvardžių rodyklė. Joje, be įprastų tokioje rodyklėje segmentų – vardo, pavardės ir puslapių, kuriuose tie asmenys minimi, pateikiama trumputė informacija apie užimamas pareigas, taip pat nurodomi archyviniai šaltiniai. Šitoks medžiagos pateikimas yra tarsi mažytė enciklopedija. Iš leidinio redaktorių pastabos yra aišku, kad ne apie visus asmenis, veikusius / dirbusius Kenigsbergo / Kaliningrado srityje 1945–1947 metais, rasta pakankamai informacijos. Taip atsiranda tik pavardės arba tik vardai, arba net tik inicialai. Asmenvardžių rodyklėje įvardyta 715 asmenų. Rodyklės analizė rodo, kad į ją įtraukti visi asmenys, paminėti dokumentuose; todėl greta partinių ir vadovaujančių asmenų galime rasti ir traktoristą, melžėją, gydytoją, paprastą gyventoją. Vokiškų pavardžių yra tik kelios (tai dirbusieji gydytojai), lietuviškų pavardžių nerasta.

Kita – geografinių pavadinimų rodyklė. Joje, greta rusiškų gyvenamųjų punktų pavadinimų, nurodyti ir autentiški vokiški atitikmenys, kadangi jie vienaip ar kitaip atsispindi organizacijų, įmonių ir įstaigų pavadinimuose. Ši rodyklė mums parodo, jog nemaža dalis publikuojamų dokumentų ge-

² *Первые секретари... Документы и материалы о деятельности партийных руководителей Калининградской области и Калининграда в 1947–1991 гг.* Сост. И. Каменева, В. Маслов, Т. Прошина. Калининград, 2002.

ografiškai yra susiję ir su Lietuva (net 16 paminėjimų), Vilniumi, Klaipėda. Toponimai SSRS, Rytų Prūsija, Vokietija, Kenigsbergas / Kaliningradas dėl dažno vartojimo į šią rodyklę neįtraukti. Iš viso rodyklėje paminėta 219 toponimų.

Vertinga ir dalykinė-teminė rodyklė. Jos buvimas labai palengvina tyrinėtojų darbą, padeda orientuotis visoje dokumentų sandaupoje. Šioje rodyklėje akivaizdžiai matome, kad svarbiausios dokumentuose atspindėtos Kenigsbergo / Kaliningrado srities ekonominio, socialinio, politinio gyvenimo temos yra: karinės ir civilinės valdžios struktūrų funkcionavimas ir jų tarpusavio santykiai; srities apgyvendinimo ir gyventojų perkėlimo klausimai; vokiečių gyventojų buities ir aprūpinimo problemos; žemės ūkio, celiuliozės ir popieriaus, žuvininkystės, jūrinės pramonės kūrimo bei atstatymo darbai ir kt.

Leidinyje baigiamas santrumpų sąrašas.

Nors knygos anotacijoje rašoma, kad ji skiriama plačiajam skaitytojų būriui, darytina išvada, jog recenzuojamas dokumentų rinkinys parengtas pagal šiuolaikinius istoriografinius ir bibliografinius reikalavimus ir todėl yra itin vertingas Kenigsbergo / Kaliningrado srities raidos bei įvairių istorijos aspektų tyrinėtojams.